

K. Doevendans, R. Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen: Martinus Nijhoff, 2000, 540 blz., ISBN 90 68 90536 8).

*Stad en samenleving* is een lijvig studieboek dat voortgekomen is uit colleges gegeven aan de TU Eindhoven. De auteurs behandelen in zes kloeke delen achtereenvolgens: 1 het ontstaan van de stad tijdens de Middeleeuwen, 2 de stad tijdens de Republiek, 3 de bourgeoisie, 4 de stad onder invloed van de industriële ontwikkeling, 5 de stad van de moderne stedenbouw en 6 de stad en de verzorgingsstaat. Afgezien van het deel over de bourgeoisie, dat ik toch enigszins als een *Fremdkörper* beschouw omdat het de intrige van de stedelijke ontwikkeling onnodig onderbreekt, is er op deze periodisering niet zoveel aan te merken. Hooguit is het wat vreemd dat de periode van de moderne stedenbouw wordt voorzien van jaartallen (1900-1950) en de andere perioden niet.

Doevendans en Stolzenburg hebben, ondanks dat het hier om een studieboek gaat, gekozen voor een probleemgerichte aanpak. Ze willen in hun geschiedverhaal de relatie tussen *civitas* en *urbs* uit de doeken doen, dat wil zeggen de relatie tussen de stad als samenleving en de stad als fysieke gestalte. Ze stellen: 'In dit studieboek worden beide aspecten voortdurend met elkaar in verband gebracht, gestreefd wordt naar een synthese van de stad als vorm van samenleving enerzijds en als stedenbouwkundig verschijnsel anderzijds, met als leidraad het 'verhaal van de stad door de geschiedenis heen.' Op de volgende bladzijde poneren ze de these dat ze de gebouwde omgeving (*urbs*) 'als uitdrukking van de sociaal-culturele verhoudingen' (*civitas*) beschouwen. Dat is een veelbelovend, maar ook een pretentieuze begin.

Voor de middeleeuwse stad komen de auteurs niet veel verder dan de constatering 'dat alleen bepaalde hoofdmomenten uit de middeleeuwse samenleving in de gebouwde omgeving tot uitdrukking komen.' Waarschijnlijk doelen ze daarbij op het gegeven dat naarmate de stedelijke samenleving gevarieerder wordt ook de afwisseling in de gebouwde omgeving toeneemt. Daarbij valt op dat de 'meer-machtigen' (waarom spreken de auteurs niet gewoon van rijken of machtigen?) elkaar en het centrum opzoeken en de 'minst-machtigen' de randen van het stedelijk gebied bewonen. Een argumentatie voor deze vroege vorm van segregatie geven ze niet. Bij de Amerikaanse stadssocioloog Gideon Sjoberg hadden ze die wel kunnen vinden. Deze immers ontwikkelde voor dit verschijnsel de these dat de preïndustriële stad door de nog gebrekkige vervoerstechniek het voor de rijken noodzakelijk maakte dicht bij de (machts)centra van raadhuis, kerk, rechtbank en gildehuis te wonen.

De stad ten tijde van de Republiek mag, volgens de beide auteurs niet tegenover de middeleeuwse stad geplaatst worden als een dichotomie respectievelijk tussen regelmatig/planmatig enerzijds en onregelmatig/gegroeid anderzijds. Mumford in zijn *The city in history* heeft inderdaad iets dergelijks gesuggereerd, maar Taverne heeft met zijn *In 't land van belofte* die suggestie voorgoed naar het rijk der fabelen verwezen. Terecht merken de auteurs dan ook op dat er wel sprake is van een zekere planning, maar dat toch de 'maatschappelijk-pragmatische aanpak' prevaleerde boven een 'theoretisch-morfologische'. Daarmee heeft, zo concluderen zij, het maatschappelijk stadsbestaan een belangrijke conditionerende invloed op de ruimtelijke opzet van de stad gehad. Opmerkelijk is namelijk dat er, voorzover er sprake is van gerealiseerde planning in de zeventiende en achttiende eeuw, het voornamelijk planning betrof met militaire oogmerken (de aanleg van versterkingen). Andere vormen van planning gebaseerd op de esthetiek van harmonie en symmetrie, zoals Stevins *Vande oirdeningh der steden* (ong. 1600) zijn er zeker geweest, maar hadden veel minder kans om gerealiseerd te worden. Wel is het zo dat in het Amsterdamse grachtenplan, anders dan in de Middeleeuwen, de syste-

matiek van kaden, grachten en erven ontworpen is los van de bestaande landschapsstructuren, maar daar bleef het bij. Voor de burgerlijke regentenklasse won het pragmatische het van het esthetische.

In de negentiende eeuw worden de ontwikkelingen gedomineerd door de ontmanteling van de Nederlandse vestingsteden. Daarbij bleef, volgens de auteurs, de trend voortbestaan dat het esthetische het in de uitvoering van de plannen veelal verloor van pragmatisme en utilitarisme. Dat kwam tot uiting in de ontwikkelingen in Amsterdam waar het fraaie plan-Van Niftrik met de noodzaak van een grote mate van overheidsbemoeienis het aflegde tegen het plan-Kalff, waarin kapitalisten en bouwspeculanten veel meer aan hun trekken kwamen. Ook in de Utrechtse uitbreidingsplannen van de negentiende en begin twintigste eeuw wist het pragmatische het te winnen van het fraaie. Hoewel Doevendans en Stolzenburg het niet met zoveel woorden zeggen, onttrok de Nijmeegse uitleg zich aan deze 'Hollandse' trend. Met brede boulevards, plantsoenen en het Keizer Karelplein als barok *rondpoint*, lijkt Nijmegen het esthetische voorrang gegeven te hebben. Waarom dit zo is, delen de auteurs helaas niet mee.

Berlage heeft aan het begin van de twintigste eeuw geprobeerd het (Hollandse?) pragmatisme en utilitarisme te doorbreken door twee belangrijke vormgevingsbegrippen naar voren te schuiven: het monumentale, waarmee hij classicistische beginselen als regelmaat, symmetrie en ritmiek bedoelde en het picturale, wat duidde op het schijnbaar toevallige, onregelmatige en asymmetrische. Deze begrippen waren volgens Berlage niet strijdig met elkaar: het ontwerp kan monumentaal zijn, het detail picturaal. In het uitbreidingsplan van Amsterdam-Zuid zijn deze principes in grote trekken gerealiseerd. Ook hier rijst de vraag waarom het esthetische het nu wel van het pragmatisme wint. Die vraag wordt opnieuw niet beantwoord. Wel signaleren de auteurs, in de vorm van verzuiling en verheffing van de arbeider, *civitas*-invloeden in de morfologie van 'Zuid'.

Tegenover de monumentale stedenbouw ontstond de tuinstadgedachte, in Nederland gerealiseerd in fabrieksdorpen als 't Lansink in Hengelo, Heveadorp in Oosterbeek, De Riet in Almelo, Pathmos in Enschede en de mijnwerkerskolonies in Zuid-Limburg. Doel van deze stedelijke dorpen was de verburgerlijking van de arbeidersklasse. Hier en daar, zo blijkt uit het bovenstaande, refereren de auteurs inderdaad aan *civitas*-ontwikkelingen maar de morfologische geschiedenis staat in het vijfde deel van het boek toch centraal.

Dat geldt in nog sterkere mate voor het zesde deel. Slechts 13 bladzijden worden hier gewijd aan de maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw en maar liefst 124 aan de morfologische aspecten. Daarbij komt, en dat is symptomatisch voor het hele boek, dat de maatschappelijke en morfologische ontwikkelingen telkens in gescheiden paragrafen gepresenteerd worden, waarbij in de morfologische paragrafen slechts incidenteel aan de maatschappelijke achtergronden gerefereerd wordt. Er is geen sprake van een doorlopende intrige waarbij morfologische en maatschappelijke processen met elkaar verbonden worden. Begrijpelijk is dit allemaal wel, want zo'n intrigerende en integrerende geschiedschrijving is geen eenvoudige zaak. Maar de auteurs hadden in hun inleiding wat voorzichtiger moeten zijn met de uitspraak dat ze een beschrijving wilden geven 'van de gebouwde omgeving als uitdrukking van die (maatschappelijke) verhoudingen.' Toch heeft dit boek zeker de verdienste, met name wat betreft de geschiedenis van de stedelijke morfologie, veel materiaal bijeen gebracht te hebben. Het is dan ook een uitstekende samenvatting van de literatuur die er op dit terrein bestaat.

C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leidse historische reeks XV; Leiden: Primavera pers, 2001, 213 blz., ISBN 90 74310 81 8).

Dit boek bevat een breed scala aan onderwerpen en bestrijkt een lange periode. Er is geput uit de weinige bestaande literatuur die voorhanden was. De schrijver concludeert in zijn inleiding dat, in de traditie van Ranke, politiek en cultuur dankbaarder onderwerpen zijn voor historici dan zoiets banaals als vuil en de verwerking ervan. Cor Smit heeft uiteindelijk wel het een en ander gevonden. Hij noemt in zijn verantwoording enkele publicaties over onderwerpen als waterkwaliteit en de ontwikkeling van de riolering in Leiden.

Een ware *Fundgrube* vormden ook de diverse herdenkingsbrochures die in de loop der jaren het licht hebben gezien. In dit soort publicaties wordt doorgaans een bepaalde gemeentelijke dienst in het zonnetje gezet. In de literatuurlijst kan de geïnteresseerde lezer de diverse geraadpleegde bronnen vinden en op het goede spoor gezet worden voor eventueel verder eigen onderzoek.

In het boek wordt een achttal eeuwen belicht maar het uitgangspunt is, opmerkelijk genoeg, de actualiteit. Die actualiteit komt om de hoek kijken wanneer blijkt dat actuele problemen als parkeren ook pendanten hadden in de zeventiende en zelfs in de vijftiende eeuw, getuige een soort parkeerverordening uit die eeuw. Uit het onderzoek van de auteur komt naar voren dat tal van aspecten die onder het beleid van milieu en beheer vallen van alle tijden zijn.

Het uitgangspunt van de studie is de kwaliteit van de leefomgeving. De zorg om de leefomgeving is iets van alle tijden en voor een studie als deze een schitterende leidraad. Behalve geschreven bronnen levert het bovendien prachtig illustratiemateriaal op. Leefbaarheid, de kwaliteit van de leefomgeving en het gebruik van de openbare ruimte staan tegenwoordig hoog op de politieke agenda. Steden raken steeds dichter bevolkt en bebouwd. De vraag hoe de stedelijke leefomgeving, de kijk daarop en de wijze waarop burgers en bestuur ermee omgaan, zich historisch ontwikkeld hebben, is het onderwerp van deze studie. Cor Smit heeft een geslaagde poging gedaan om aan integrale geschiedschrijving te doen. Met dit deel, het vijftiende alweer, uit de Leidse historische reeks, is een werkstuk afgeleverd dat zowel de ambtenaar van milieu en beheer als de geïnteresseerde wetenschapper iets van zijn gading geeft.

De Leidse historische reeks is als geheel dé moeite waard en het is daarom jammer dat in dit deel het overzicht van de hele reeks ontbreekt, zodat inzicht in de onderwerpen van de andere veertien delen en de eventuele beschikbaarheid ervan aan de lezer onthouden wordt.

Paul Hendriks

P. Boomgaard, *Frontiers of fear. Tigers and people in the Malay world, 1600-1950* (New Haven, Londen: Yale University press, 2001, xiv + 306 blz., ISBN 0 300 08539 7).

Het doel van dit boek is de gevarieerde relaties tussen mensen en tijgers (en andere grote katten) in de Maleise wereld te verkennen. In het boek worden daarvoor niet alleen gegevens van geschiedkundige- en ecologische aard gebruikt, maar ook wordt er gekeken naar de menselijke reactie op tijgers, en de manier waarop het dier eens een integraal deel was van het geloofssysteem van de mensen. Hoewel het boek over de Maleise wereld gaat, komt toch het grootste gedeelte van de data uit Java en Sumatra. Het gedetailleerde onderzoek waarop deze